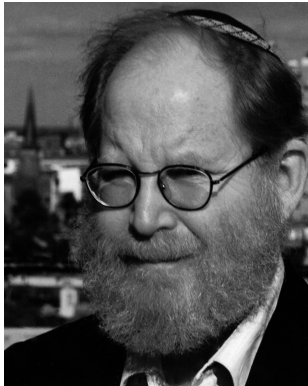

פרופ' משה גרינברג ז"ל (1928–2010)

יעקב חיים (ג'פרי) טיגאי

הקהילה המדעית אבלה על אבדתה במותו של פרופ' משה גרינברג, שנפטר ביום שבת, ב' בסיוון תש"ע (15.5.2010), לאחר מחלה ממושכת.

משה נולד בפילדלפיה בכ"ב בתמוז תרפ"ח (10.7.1928). הוא גדל בבית ציוני דובר עברית, ולמד מגיל צעיר מקרא וספרות עברית. הוא סיים את לימודי התואר הראשון באוניברסיטת פנסילבניה בשנת 1949, ובאותה שנה נשא לאישה את אהובת נעוריו אולין (חיה) גלבר. חוה הקדישה את חייה למשה ולהגשמת ייעודו המדעי, בפוטרה אותו מרוב מטלות היום-יום, כדי שיוכל להתמיד במחקריו ללא הפוגה. היא הייתה לו לשותפה, ליועצת, לתומכת ולמקור בלתי-נדלה לעידוד.

משה קיבל את תואר הדוקטור ב-1954 מאוניברסיטת פנסילבניה, שבה למד מקרא ואשורולוגיה מפי אפרים אביגדור ספייזר. במקביל ללימודיו ב'פן' הוא למד מקרא ושאר מדעי היהדות בבית המדרש לרבנים (Jewish Theological Seminary of America) של התנועה הקונסרבטיבית בניו יורק, שם למד אצל חיים אריה גינזברג, שאול ליברמן, אברהם יהושע השל ושלום שפיגל והוסמך לרבנות, גם כן ב-1954. באותה שנה הוא נתמנה לצוות המורים בפן, ושם לימד מקרא ומדעי היהדות עד שנת 1970. משה נודע כמורה מחונן. בשנת 1968 זכה בפרס לאומי ל'הוראה מחוננת' מטעם קרן דנפורת (The Danforth Foundation). פרס זה, הניתן על סמך יחסו של המורה לתלמיד בתור יחיד ועל סמך שליטתו באמנות ההוראה, הוענק לו בטקס שנערך בבית הלבן. בשנת 1970 עלה לישראל והיה לפרופסור בחוג למקרא באוניברסיטה העברית בירושלים, שבה לימד בשנים 1970–1996. משה הושפע מאד מגישתו ההשוואתית-המקראית-אשורולוגית של ספייזר וממחקריו

[שנתן לחקר המקרא והמזרח הקדום כא (תשע"ב), עמ' 1–5]

של יחזקאל קויפמן במחשבת המקרא ובדת המקרא. את מחקריו אפיינו שילוב ביקורתי של מקורות מן המזרח הקדום ומקורות יהודיים בתר-מקראיים ופרשנות ימי הביניים, וצירוף של פילולוגיה קפדנית, תשומת-לב לרעיונות ולערכים והבנה ספרותית-ביקורתית. בהיותו היהודי הראשון שנתמנה ללמד מקרא באוניברסיטה חילונית בארה"ב אחרי מלחמת העולם השנייה הייתה למשה השפעה ניכרת על התפתחות חקר המקרא. הוא נבחר לחבר באקדמיה האמריקאית לאמנויות ולמדעים ובאקדמיה האמריקאית למדעי היהדות. הוא זכה במלגת גוגנהיים ובמלגות אחרות, ועל פירושו לספר יחזקאל זכה בפרס לפרסומים של החברה לארכאולוגיה מקראית (The Biblical Archeology Society Publication Award); ובשנת תשנ"ד זכה משה בפרס ישראל לחקר המקרא.

ספרו הראשון (במקור עבודת הדוקטור שלו) עסק ב'ח'בירו' / 'ח'פירו' (*The Hab/piru*, 1955); אחריו פרסם תרגום מקוצר לאנגלית של כרכים א-ז של 'תולדות האמונה הישראלית' של יחזקאל קויפמן (*The Religion of Israel*, 1960) ואת ספר-הלימוד שלו לעברית מקראית (*Introduction to Hebrew*, 1965). בשנת 1966 נתמנה יחד עם יונה גרינפלד ונחום סרנה לוועדת התרגום של ה-Jewish Publication Society לתרגם את ספרי הכתובים לאנגלית; התרגום יצא לאור בשנת 1982 ובו הושלם תרגום ה-JPS של כל המקרא לאנגלית; הוא מתפרסם כיום בשם *Tanakh*.

משה הפנה את עיקר תשומת לבו למחקר הפנומנולוגי של המשפט המקראי והדת המקראית, לתאוריה ולמעשה בפירוש המקרא ולמקומו של המקרא בהגות יהודית. רבים ממאמריו הבולטים כונסו ויצאו לאור באסופת 'על המקרא ועל היהדות' (א' שפירא [עורך], תל אביב תשמ"ה) ו-*Studies in the Bible and Jewish Thought* (Philadelphia 1995). במחקריו פורצי הדרך על הנחות היסוד והמדיניות החברתית שבבסיסו של החוק המקראי טען משה כי יש 'לתפוש את מערכת החוקים כביטוייהן של הנחות יסוד או ערכי תרבות', וכי ההבדלים בין חוקי המקרא לחוקי המזרח הקדום אינם משקפים שלבים שונים של התפתחות חברתית אלא הבדלים בעקרונות-היסוד החוקיים והדתיים (1960; נוסח עברי 'הנחות היסוד של החוק הפלילי במקרא', תורה נדרשת, א' שפירא [עורך], תל אביב תשמ"ד, עמ' 13-37). בניתוח של חוקים כלכליים, חברתיים, מדיניים ודתיים מן התורה הראה משה שמגמתם העיקרית של החוקים הללו הייתה לפזר את מוקדי הכוח והיזקרה בחברה ולמנוע מקבוצות אליטה מצומצמות לרכוש מונופול עליהם ('היחס כלפי כוח מדיני בתורה ובנביאים', הסגולה והכוח, חיפה תשמ"ו, עמ' 29-47).

בחקר התפילה תיאר משה את התפתחות הבקשות והתהילות במקרא משורשיהן הנטועים בתפיסה שעל המתפלל להודיע לאל את מצוקתו ולפייס אותו בחנופה, ועד הפיכתן 'כלי להבעת ענווה, להבעת חוסר-עצמאות, אשר לפי תפישת המקרא, הוא מעמדו האמיתי של האדם לפני האל' (1976; נוסח עברי: 'על עידון מושג התפילה במקרא', על המקרא ועל היהדות, עמ' 177-217). בספרו על התפילה המקראית הפרוזאית *Biblical*

Prose Prayer (1983) הראה משה שתפילות הפרווה המשוקעות בסיפורת המקראית (להבדיל ממזמורי התפילה השיריים בספר תהלים) משקפות אדיקות של פשוטי עם. הוא טען ששכיחות התפילות הספונטניות אוששה אל נכון תחושה מתמדת של נוכחות ה', וחיזקה את המגמה השוויונית בדת הישראלית, מגמה שהובילה לבסוף לכינונו של בית הכנסת. העובדה שתפילה נתפסה כמקבילה למגע חברתי בין בני אדם הובילה להדגשת מימד הפנות בתפילה, וייתכן שהיא מצויה גם בבסיס תפיסת הנבואה הקלסית שהפולחן הוא מחווה שמתקבלת רק אם המאמינים פועלים בהתאם לערכי ה'. במאמרו 'הרהורים על התיאולוגיה של איוב' (על המקרא ועל היהדות, עמ' 235–243) משה הבחין שחווית האיבה הבלתי-מוסברת של האל לא הצליחה למחוק אצל איוב את ידיעת חסדו של האל, אשר מקורה בניסונו הקודם, ולכן איוב חש מבוכה במקום לדחות את האל מכל וכול. בדומה לכך, העובדה שהמקרא מכיל הן את ספר איוב הן את התורה, הנביאים וספר משלי, משקפת את יכולתה של ההכרה הדתית להכיל את שני סוגי החוויה: 'אין מפתח אחד שיפתח את המסותרין של הגורל'.

בפירושו לספרי שמות (1969) ויחזקאל (Anchor Bible; 1983, 1997) פיתח משה את גישתו הפרשנית ה'הוליסטית'. הגישה הזאת נשענת על הישגי ביקורת המקורות של המחקר הקודם לה, אבל היא אינה מסתפקת בחלוקת הכתוב למרכיביו המקוריים אלא הולכת הלאה ומנתחת את הדרך שבה כל המרכיבים משתלבים זה בזה, וחותרת להבין את ההיגיון של העורך ששילב אותם ואת המטרה שלו. בזה מעבירה הגישה ההוליסטית את המוקד מ'חלקי המשוחזרים המשוערים' של הכתוב אל הספרים המקראיים כיצירות שלמות ומושלמות, כתוצרים של תכנון מחושב ואמנותי, בעלי מסרים משלהם. ההתמקדות על הצורה הנוכחית של ספרי המקרא חשובה בגלל שהיא 'הנתון המתועד היחיד; לה לבדה הייתה השפעה מוכחת; היא לבדה תוצר היצירתיות הישראלית מעל לכל ספק' (*Understanding Exodus*, p. 5). בהקשר זה טען משה שכיוון שהמדרש והפרשנות הקדם-ביקורתית היהודית פעלו על סמך הנחת החיבור האחיד, יש להם תובנות רבות לתרום לפרשן ההוליסטי היודעי להשתמש בהם בדרך ביקורתית.

במחקריו של משה בהגות היהודית מחקרים חשובים על ההישגים האינטלקטואליים של הפרשנות היהודית בימי הביניים (*Hermeneutical Freedom and Constraint in Jewish Bible Exegesis*, N. Fox, D. Glatt-Gilead and M. Williams [eds.], *Mishneh Todah*, Winona Lake, Ind. 2009, pp. 509–529); על דעות חז"ל בעניין סירוב לפקודות בלתי-חוקיות (1978); נוסח עברי: 'עמשא, אבנר ויואב: על הסירוב לפקודות בלתי-חוקיות במשנת חז"ל', על המקרא ועל היהדות, עמ' 98–109); ועל הגישות כלפי חסידי אמונות נוכריות (1971, 1996); בעברית: 'השתלבות ישראל באנושות על-פי מקורות היהדות', על המקרא ועל היהדות, עמ' 24–54; 'בין ישראל לעמים: בעיה בהטמעת המורשת', טורא, ד [תשנ"ו], עמ' 9–17). בנושא זה טען שדת-כתובים מסוגלת ואף מוכרחה להימנע

מפונדמנטליזם על ידי בחירה ביקורתית של המסורות שהיא נשענת עליהן ועל ידי יצירת סדר עדיפויות חדש בסולם הערכים שלה. ב'תפיסות יהודיות של הגורם האנושי בנבואה המקראית' (1989); נוסח עברי בתוך: ספר היובל לרב מרדכי ברויאיר: אסופת מאמרים במדעי היהדות, מ' בר־אשר [עורך], א, ירושלים תשנ"ב, עמ' 63–76), הראה משה שמימי התלמוד ועד לרנסנס פרשנים והוגים יהודים, על אף שמעולם לא פקפקו בהשראה האלוהית ובחיבור האלוהי של התורה ושל כתבים נבואיים אחרים, הכירו בעדויות הספרותיות לחלק האנושי בעיצוב הטקסט. באחד ממאמריו האחרונים, 'A Faith-ful Jewish Interpretation of the Bible', J. W. Malino (ed.), *Judaism and Modernity: The Religious Philosophy of David Hartman* Aldershot, Hampshire, England and Burlington, Vermont 2004, pp. 210–215, הוא פרש את משנתו האישיית בשאלה כיצד אפשר ליישב קריאה ביקורתית במקרא עם קריאה יהודית מסורתית בו.

כפי שעולה מכמה מהמחקרים האלה, משה התעניין בערכים הקיומיים של המקרא ושל היהדות, והוא הרגיש אחריות להביאם לפני הציבור הרחב על ידי פרסום מאמרים פופולריים ומסות, בייחוד בשטח החינוך. כל החלק השני של 'על המקרא ועל היהדות' מוקדש לנושא 'מעשה החינוך', ומשה אף תרם מסה "'היינו כחולמים": דמות החינוך היהודי האידיאלי לקובץ המאמרים 'מדברים חזון: הזמנה לדיון בתכלית החינוך היהודי' (ש' פוקס, י' שפלר וד' מרום [עורכים], ירושלים תשס"ו, עמ' 137–147). בישראל היה לו תפקיד פעיל בשילוב מסקנות המחקר המודרני בהוראת המקרא במערכת החינוך הממלכתית. בשנת 1996 הוענק לו פרס שמואל רוטברג לחינוך יהודי של האוניברסיטה העברית. גם ספרו *Understanding Exodus* (1969) צמח מיזמה חינוכית: הוא חיבר אותו בעקבות בקשה לכתוב ספר למורים, שבו יפרש להם את ספר שמות לאור המחקר המודרני ובתשומת לב לערכים שבספר. הרגשת המחויבות לציבור הרחב משתקפת גם בסדרה 'מקרא לישראל', שידו משה ושמואל אחיטוב – סדרה חזונית של פירושים מדעיים למקרא המיועדת לכלל הציבור המשכיל שמתפרסמת על ידי הוצאת עם עובד בשיתוף עם הוצאת מאגנס; עד כה התפרסמו הפירושים על ששה עשר מספרי התנ"ך.

משה עצמו היה תלמיד נצחי. בכל שנות היכרותנו הוא וחזה נהגו לארח בביתם קבוצות לימוד של חברים ועמיתים, ביניהם תלמידים ותלמידים לשעבר. קבוצות הלימוד של שבת הוקדשו למדרשים ופירושים למקרא, ואילו הקבוצות שנפגשו בימי החול יחדו לספרי מופת, כמו 'הקומדיה האלוהית' של דנטה, ולנושאים נוספים.

הייתה לי הזכות להיות תלמיד של משה באוניברסיטת פנסילבניה בשנת הלימודים 1964–1965, שנה שבה הייתי תלמיד-אורח שם. הצטרפתי לקבוצת סטודנטים שבאו ללמוד מפי משה ומפי ספייר ושמואל (שמחה) נח קרמר. אנחנו הסטודנטים ראינו במשה מורה עמוק ומעמיק, בעל כושר ניתוח ושיקול דעת, ער לשאלות מתודיקה ורגיל לבקר גם את רעיונותיו שלו, מסור לסטודנטים ואיש מידות. הוא היה מורה מושך ומרתק, על

אף שסגנונו היה רחוק מסגנונו של נואם. הוא התכונן לכל שיעור באופן מקיף וקפדני. בשיעור הוא ניתח כל עניין, קטן וגדול, בחכמה ובתבונה, והצטיין ביכולתו להראות את החשיבות האינטלקטואלית, הערכית והמושגית של כל דבר שלמדנו, ומסירותו להבנת כל דבר נתנה לנו תחושה שכל עניין שלמדנו בשיעור הוא דבר בעל חשיבות ראשונה במעלה. ראינו בו דוגמה ומופת, ולמדנו לא רק את החומר אלא גם גישה למחקר ולהוראה. אחרי השיעור נהגו סטודנטים אחדים לאכול צהריים בצוותא, ומשה נהג להצטרף אליהם. הסתבר לי שהוא מעוניין לפתח יחסים עם הסטודנטים ולהחליף איתם דעות. הוא ממש העריך את הסטודנטים ואת דעותיהם. לרבים מאתנו הייתה זו התחלה של חברות עם משה וחווה, קשר שאנחנו נוצרים בלבנו ומוקירים מאז ועד היום. באותה שנת לימודים זכיתי להשתתף גם בסמינר על ספר שמות שניהל משה בביתו בערבים לקבוצה קטנה של מורי מקרא (הרצאותיו לסמינר הפכו לטיוטה ראשונה של הספר *Understanding Exodus*). השתתפה בסמינר גם חווה, ודי מהר הבינתי שהיא עוזר כנגדו לא רק מבחינה משפחתית אלא גם מבחינה אינטלקטואלית. כמוהו התעניינה בסטודנטים של משה, והתחלתי להבין למה תלמידיו של משה מעריצים אותה כל כך.

דרך ראוייה אחת לאפייין את הישגיו של משה היא לציין עד כמה הדברים שכתב על קויפמן יפים למשה עצמו: הוא 'רומם את הדיון במחשבת המקרא מעל לדוגמה כנסייתית ומפלגתיות אל תחום הרעיונות שחשיבותם נצחית' (Kaufmann on the Bible: An 'Appreciation', בתוך: *Studies in the Bible and Judaism*, pp. 187–188). ועוד, 'יש בו מסירות נלהבת לרעיונות גדולים, הוא משלב את כוחות הניתוח וההכללה של הפילוסוף עם תשומת-הלב לפרטים של הפרשן הפילולוגי. מפעל חייו מדגים שחוקר הטקסטים העתיקים אינו מוכרח לאבד מגע עם הזרמים החיוניים של הרוח והמחשבה' (*Ezekiel 1–20*, p. ix). לדברים הללו נוסף את נימוקי חבר השופטים שהעניק למשה את פרס ישראל: 'מחקריו המעולים מעידים שמעורבות אישית, כאשר היא גדורה על-ידי ביקורת עצמית תקיפה, לא זו בלבד שאינה מפריעה לחקירה המדעית, אלא אדרבא, מפרה אותה'. משה הותיר אחריו את חווה, את בניהם יואל, רפאל ואיתן, את נשותיהם וילדיהם, ואת אחיו דניאל. זכרו ומפעל חייו ימשיכו לשמש מקור השראה וברכה לכל מי שהכירו אישית ולאילו שהכירוהו באמצעות מחקריו.¹

1 הדברים נשענים על: M. Cogan, B. L. Eichler and J. H. Tigay, 'Moshe Greenberg: An Appreciation', בתוך: *Tehillah le-Moshe: Biblical and Judaic Studies in Honor of Moshe Greenberg*, Winona Lake, Ind. 1997, pp. ix–xxi. ראו גם: 'פרסי ישראל התשנ"ד' 1994, מדינת ישראל – משרד החינוך, התרבות והספורט, תשנ"ד, עמ' 7; ש' פוקס, 'רופסור משה גרינברג: המלומד ותרומתו לחינוך', עיונים בחינוך היהודי ט (תשס"ד), עמ' ה–ט.